

הרב יואל קטן

מכון שלמה אומן

רבי אברהם הרופא משער אריה וחלזון התכלת

רבי אברהם הרופא פורטלאונה ('שער אריה') נולד בשנת ש"ב (1542) במנטובה שבאיטליה למשפחה מפורסמת בייחוס, בעושר ובחכמה. בילדותו למד תורה בבית אביו, כפי שהיה מקובל בימיו, מפי אביו ובעזרת מורים פרטיים, ביניהם תלמידי חכמים מובהקים. אחר כך למד כמה שנים בשיבה שבעיר בולוניה, ובשנת ש"ד לאחר גזירת שריפת התלמוד חזר לביתו בעיר מנטובה. הוא המשיך בלימודיו התורניים, ולימים הלך בדרכו של אביו ולמד גם הוא את מקצוע הרפואה. אחר כך שימש כרופא בעירו, הקים משפחה ועסק גם בצרכי ציבור. בשנת שס"ה בהיותו בן 63 לקה בשיתוק, ובתקופת מחלתו הוא הגיע למסקנה כי זהו עונש משמים על שמיעט לעסוק בתורה בשנות חייו. לכן, לאחר שהתאושש התחיל לכתוב, כשהוא עדיין משותק חלקית, את ספרו 'שלטי הגיבורים', הכולל סדרי לימוד לעצמו ולבניו לפי לוח שנתי יומיומי. כמבוא לענייני הקודשים שבתוך אותם סדרי לימוד כתב תשעים פרקים העוסקים במקדש וכליו ובעבודתו בהרחבה רבה, ופרקים אלו הפכו למעשה להיות עיקר הספר.

רבנו אברהם פורטלאונה היה איש אשכולות. מלבד ידיעותיו התורניות הרחבות הוא רכש ידע רב ברבים ממדעי הטבע. הוא מגלה בקיאות מופלגת בעשרות ספרים של חכמי ישראל, ולהבדיל בכל יצירות המופת המדעיות הקלאסיות בלטינית וביוונית. נציין במיוחד את ידיעותיו הרבות במוסיקה, בתורת המלחמה, בתורת האבנים הטובות ותכונותיהן, בתורת הצומח הקשורה בזיהוי סממני הקטורת, ועוד. בנוסף לכך כתב רבנו הערות מלאות ידע בנושאים רבים אחרים – היסטוריה, גיאוגרפיה, כימיה, זואולוגיה, אדריכלות, רפואה, פיסיקה, כימיה, רוקחות, תולדות הלשון והכתב ועוד ועוד. רבנו המחבר למד והכיר שפות רבות נוסף ללשון הקודש, בהן יוונית, לטינית ואיטלקית כמובן, וכן גרמנית, צ'כית, ספרדית, ארמית, ערבית, פרסית וצרפתית. בקיאותו בשפות הביאה אותו להסביר עשרות שמות ומושגים המוזכרים במשנה ובדברי חז"ל שקודמיו התקשו

להבינם. פרשני המשנה המפורסמים, התוספות יו"ט, תפארת ישראל ואחרים, הסתייעו בעניינים אלו פעמים רבות בדברי רבנו.

ספר 'שלטי הגיבורים' יצא לאור במנטובה בשנת שע"ב, ולאחר כמה חודשים נפטר רבי אברהם פורטלאונה [=משער אריה'] בהיותו בן שבעים. הספר לא נדפס מחדש, ורק בדורנו יצא לאור הדפוס הראשון שנית במהדורת צילום. כמה מחברי כולל 'בית הבחירה' שבישוב כרמי צור שבגוש עציון בראשות הרב צבי הכהן שלוח שליט"א החלו לפני כמה שנים להכין מהדורה חדשה ומתוקנת של הספר, ובהמשך הצטרפו אליהם חוקרי 'מכון שלמה אומן' שעל-יד ישיבת שעלבים. לקראת פסח תש"ע יצאה לאור סוף סוף המהדורה החדשה והמתוקנת של הספר 'שלטי הגיבורים' בהוצאת מכון ירושלים כשהיא מקוטעת ומפוסקת, עם הערות וצינונים והפניות וביאורים, עם נספחים ומפתחות ותרשימים וגם מבוא מקיף.

אחד הנספחים שבסוף הספר עוסק בענייני התכלת, משום שבתחילת הפרק השבעים ותשעה של הספר (עמ' שדמ במהדורה החדשה) כותב ר' אברהם פורטלאונה על הצרי, אחד מסממני הקטורת, ותוך דבריו הוא מזכיר בדרך אגב את המושג הלועזי 'בלאטה', וכותב:

המילה הזאת בלאט"ה יש לה שתי משמעויות כפי הפרש
הלשונית, כי בלשון לאטינו רוצה לומר עש האוכל הבגד, ובלשון
יון רוצה לומר רמש הים הנקרא פורפור"א (Porpura, חלזון
הארגמן), והוא החילזון שצובעים בו התכלת.

כנראה שזהו המקום הראשון בספרות התורנית שבו מזוהה בפירוש התכלת ההלכתית כבאה מהחילזון שנקרא פורפורא.

ובקיצור בעניין התכלת וזיהויה: בספר ויקרא יא, ל בין החיות הטמאות מוזכר החומט, ומסביר רש"י שהוא "לימצה בלעז", וכן כתב החזקוני "לימצון בלעז". בפירושו על תהילים נח, ט מתרגם רש"י שבלול – לימצא. מתברר שחומט ושבלול וחילזון מתורגמים כולם לימצא, שהוא מה שנקרא היום בעברית חילזון

או שבלול; מדובר על בעל חיים עם נרתיק הנקרא קונכיה, כפי שכותב רש"י בפירושו על דברים ח, ד: "כלבוש הזה של חומט שגדל עמו". ומקורו בפסיקתא דרב כהנא ויהי בשלח, ושם 'חילזון' במקום חומט, והוא הוא, וכנ"ל. גם בספר הערוך ערך חלזון (השלישי) מתואר שבלול, כאשר לפני כן (בערך חלזון השני) הוא מתאר את הכלי שנקרא חלזון ומציירו כטבעת מעוגלת, ובערך שבלול הוא מתאר שרץ עם נרתיק, ומכאן שגם לדעתו חלזון הוא שבלול. וכן משמע בפירוש המשנה להרמב"ם כלים פי"ב מ"א, וכן הוא במיוחס לר"ן על שבת קז ע"א. עלה בידינו מכל זה שחילזון הוא בעל חיים החי בתוך קונכיה, וגם חילזון התכלת הוא בוודאי בעל חיים כזה. נשאר למצוא איזה מבין החלזונות הרבים הקיימים בעולם הוא חילזון התכלת.

בעניין צבעו כתבה הגמ' במנחות מג ע"ב שהתכלת דומה לים והים דומה לרקייע וכו', ובדף מד ע"א מביאה הגמ' ברייתא שחילזון התכלת "גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג, ועולה אחד לשבעים שנה". הראשונים אינם מביאים את ההגדרות האלו להלכה כדי לזהות בעזרתם את חילזון התכלת, והרמב"ם כותב רק ש"עינו כעין הים". ונראה שסימנים אלו אין בהם כדי לזהות את החילזון הנ"ל, שכן אינם מסוימים מספיק. וכן כתב בשו"ת חכם צבי סי' נו, שדרך הוא לומר 'דומה' גם כשאנו דומה כל כך, "כאותה שאמרו תכלת דומה לים". ונראה ברור שצריך שסימני החילזון במציאות לא יסתרו אף אחד מהסימנים האלו, אך קשה להגיע מסימנים אלו לזיהוי החילזון המקורי. בכל אופן, הגדרת החילזון כ'דג' אינה מכוונת דווקא לדג עם סנפירים וכו', כי כל בעל חיים הגדל בים נקרא דג, כמו שמפורש בפירוש המשנה להרמב"ם כלים הנ"ל, שכותב על החילזון שהוא דג שיש לו צדף.

אך קדמונים זיהו את חילזון התכלת כחילזון מסוים, וביניהם באופן מפורש היה כנראה הראשון רבנו ר' אברהם משער אריה בספר שלטי הגיבורים, וכנ"ל. וכן כתב בעל חוות יאיר בספר מקור חיים על או"ח סי' יח אות ב, שדם חילזון שבו צובעין תכלת אינו הצבע בלו"א [=כחול], רק צבע פורפר, שנעשה מדם דג שנקרא הדג פורפר. וכן כתבו אחריהם כדבר פשוט בתפארת ישראל בקופת הרוכלים, ובהערות תועפות ראם על היראים סי' תא אות יז, ועוד. ונראה שהיו

ביד רבי אברהם פורטלאונה וביד רבי יאיר חיים בכרך בעל החוות יאיר, שחי דור אחריו, מסורות מרבתיים שהפורפור הוא חלזון התכלת, ולכן כתבו את זה כדבר פשוט. אמנם ייתכן שהם הסיקו שחלזון התכלת הוא הפורפור על פי ידיעותיהם החיצוניות על חלזון זה, שממנו ניתן להפיק צבע זה, ולא במסורת מרבתיים; ואם כך – יוצא שלדעתם אין צורך במסורת כדי לקבוע מהי התכלת המקורית, אלא נחוצות ראיות ענייניות שבימי קדם הפיקו מחלזון הפורפור את צבע התכלת, והם הסתפקו במה שנודע להם אחר הבירור שהתכלת הוא חלזון הפורפור.

גם הראבי"ה בברכות סי' כה הביא ירושלמי "בין תכלת לכרתי בין פורפורין ובין פריפינין, והוא מעיל שקורין בלשון לעז פורפורה ויש שדומה לו קצת", ומכאן שפורפורין הם בגדי תכלת. ובמדרש הגדול (במדבר ד, ה): "שכן דרכם של מלכים פורפירא שלהם תכלת". וכן כתב הרמב"ן בפירושו לתורה (שמות כח, ב) "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים", וכוונתו כנראה לקיסר הביזנטי שרק לו היה מותר בזמנו במלכותו ללבוש בגד תכלת.

מכאן שהתכלת למצוה הוא הוא צבע התכלת שגם אצל הגויים היה יקר וחשוב במיוחד. ואכן מוכח שהתכלת למצוה היתה בשימוש גם כצבע תכלת בעלמא, שהרי מפורש בעירובין צו ע"ב שהמוצא חוטי תכלת שזורים בשוק כשהם מופסקים הם כשרים למצוה, כי ודאי עשו אותם לשם ציצית ולא לשם דבר אחר, הא חוטים אחרים חוששים שלא עשו אותם לשם מצוה אלא לשם בגד. כך בכמה מדרשים מתואר הפורפורה כלבוש מלכות בצבע תכלת, כמו למשל בפרקי דרבי אליעזר (פרק מט): "מה המלך לובש פורפירא [כך מרדכי], שנ' ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור". ומן הגמ' במנחות מב ע"ב משמע שרוב חוטי התכלת נעשים שלא לשם מצוה, ולכן צריכים לקנות תכלת לציצית מן המומחה. ואין אפשרות לומר שהיו שני חלזונות שצבעו מהם תכלת, אחד כשר ואחד שאינו כשר, כי היה לגמ' לפרש, וראינו שבתכלת הכשרה לציצית צבעו גם בגדי חול; מכאן שהיה בימי קדם רק חלזון אחד שממנו הפיקו תכלת גם לציצית וגם לבגדים בעלמא. ועוד, חז"ל רצו שנבדיל בין קלא אילן שמן הצומח לבין התכלת מן החלזון, אבל מעולם לא הזכירו שיש שני סוגי תכלת מן החלזון, אחת שאינה כשרה ואחרת שהיא כשרה.

מכל זה מוכח שאם נמצא חילזון שהוא הפורפורא של ימי קדם, שקדמונים העידו ועינינו רואות שניתן לצבוע ממנו תכלת, נראה שהוא הוא התכלת למצוה עליו דיברה תורה, כל עוד לא יוכח אחרת.

כדי לזהות את חילזון התכלת האמיתי, שהוא הפורפורא של הקדמונים, יש לברוק איזה חלזונות ניתן לצבוע מהם תכלת, ואם הם מתאימים לעדות הקדמונים, ואין זיהויים נסתר מאחד ממקורות חז"ל. והנה ביוונית קוראים עד היום 'פורפורא' לחילזון שנקרא בלטינית *murex trunculus* ובעברית ארגמן קהה קוצים, הניצוד בים סביב לאיי יוון בעיקר לצורך אכילה. ולכאורה אכן ניתן להביא ראיה מלשונות העמים לענייני הלכה, כמו בשבת כ"ב: "אמר שמואל שאלתינהו לכל נחותי ימא ואמרי לי [כלך] כולכא שמיה". וכך מוכח מדברי הרמב"ן שנוספו לסוף פירושו על התורה בעניין זיהוי השקל, שהוא סמך על הכותים בקריאת האותיות בעברית עתיקה שעל גבי שקל עתיק שמצא, ולא חשש שהם טועים בקריאתם או שיש כתבים שונים או שהמטבע זויף וכד'. וכן מפורש בדברי הסטייפלר (כתבי קהילות יעקב החדשים סי' קיט-קכ) בעניין מידות ושיעורי תורה, וזו לשונו: "הראיה שלנו מספרי קדמוניות הוא ראיה עצומה מאוד מאוד בלא שום ספק... ובאמת הראיה מספרי קדמוניות חזקה מאוד...". עיי"ש. וזיהוי זה של חילזון התכלת עם ארגמן קהה קוצים מתאים למה שכתבו סופרים קדמונים יווניים ולטיניים מתקופת חז"ל ואחריה כשהם מסיחים לפי תומם, והאריכו בהבאת דבריהם הספרים העוסקים בזה.

ומובן מאליו שאין בדברים אלו דבר להלכה ולמעשה, ולא באנו אלא להרחיב מעט בעקבות מה שכתב רבנו אברהם פורטלאונה בדרך אגב בתוך דבריו על הציפורן שבין סממני הקטורת.